

Ała Kożynowa

Joanna Kulwicka-Kamińska

Czesław Łapicz

Polszczyzna północnokresowa w tefsirze z Olity

W piśmiennictwie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) warstwę słowiańsko-języczną współtworzą język (staro)białoruski i polszczyzna północnokresowa. Definicję tej ostatniej przyjmujemy za Zofią Kurzową, według której jest to:

odmiana języka ogólnego, odznaczająca się zespołem innowacji w rozwoju tego języka, wytworzonych w procesie asymilacyjnym do obcego substratu językowego, upowszechnionych w obrębie zbiorowości polskiej zamieszkującej etnicznie obce terytorium białoruskie i litewskie (Kurzowa 1993: 63).

Ze względu na fakt, że tatarska literatura religijna powstawała na obszarze dawnego WKL, istotnym terminem jest także *pogranicze* – zarówno geograficzno-terytorialne (polsko-białorusko-litewskie jako strefa przestrzenna zetknięcia się oraz przenikania różnych narodów i/lub grup etnicznych oraz ich kultur i języków), jak i osobnicze (właściwe jednostkom bi- lub polijęzycznym bez koniecznego związku z określonym pograniczem terytorialnym) (Smułkowa 2000: 573). W związku z powyższym do autorów i kopistów tatarskich ksiąg można odnieść twierdzenie, że:

Niemal każdy z użytkowników języka polskiego na Kresach był i do dziś jest przynajmniej bilingwalny. Nie zawsze też język polski w komunikacji codziennej był kodem prymarnym. Najczęściej obok polszczyzny posługiwano się tzw. prostą mową, czyli potoczną, czasem gwarową białoruszczyzną (SMPP 2017: 4–5)¹.

Przy identyfikacji cech polszczyzny północnokresowej należy mieć na uwadze fakt, że w dużej mierze odzwierciedla je grafia zabytku. Pisownia jest bowiem ważną cechą języka, wydatnie świadczy o wymowie i konwencji pisarskiej, jakiej hołdował pisarz

¹ Autorzy słownika utożsamiają zatem prostą mowę z potoczną, czasem gwarową białoruszczyzną. W białoruskiej lingwistyce używa się tego terminu w celu nominacji języka literackiego WKL do połowy XVII wieku, później – do połowy XIX wieku, był on stopniowo wypierany przez język polski, a następnie został zastąpiony językiem rosyjskim.

(kopista) czy autor. Jak stwierdza Elżbieta Smułkowa, występuje tu „posługiwanie się kodem mieszanym, który w intencji mówiącego ma być mówieniem po polsku, ale w którym cały proces myślowy przebiega w gwarze rodzimej i odpowiednie konstrukcje są substytuowane na polski” (Smułkowa 1988: 404).

Naukowe zainteresowanie dialektem północnokresowym zaczęło się od badań nad językiem pisarzy północnokresowych, a więc od badań języka osobniczego (Kurzowa 1993: 44–49). Wcześniej zwracano uwagę na ślady polszczyzny w ruskojęzycznych tekstach kancelaryjnych z XV wieku oraz w późniejszych dokumentach łacińskich, a także XVI- i XVII-wiecznych tekstach urzędowych. Przystępując do analizy fonetycznej dialektu północnokresowego od końca XVI do końca XVIII wieku, Kurzowa pisała: „bazy materiałowej nie stanowią ani oryginalne rękopisy, ani oryginalne druki, lecz drukowane w XIX w. wydania rękopisów” (Kurzowa 1993: 66). Historycy języka dysponują dziś *Aktami cechów wileńskich z lat 1495–1759*, wydanymi na podstawie późniejszych kopii w 2006 roku w Poznaniu (Pihan-Kijasowa 2011: 83), oraz *Aktami izdavaemymi Vilenskoju Archeografičeskoju Kommissieju* (1865–1878), zawierającymi tekstowe potwierdzenia cech uznanych za regionalne (między ostatnim 20-leciem XVI i pierwszym 20-leciem XVII wieku) (Kurzowa 1993: 115) jako najwcześniej datowanymi źródłami ekscerpcji. Rękopiśmienne zabytki Tatarów WKL są więc unikatowym i nieocenionym źródłem do badań dziejów polszczyzny północnokresowej od początków jej kształtowania aż po okres ukonstytuowania się jej cech systemowych. Genadij Cychun wskazuje na obecne w tefsirach cechy kształtującego się dialektu kresowego. Przytacza po kilka przykładów z systemu gramatyczno-leksykalnego języka, którymi odznaczają się zarówno język polski, jak i starobiałoruski od XVI do XVII wieku (m.in. zapis *re, ri* w wyrazach *grexi, rekl, pred*; wygłosowe *-ij, -yj* w przymiotnikach i zaimkach typu *božij, ktōrij*, charakterystyczne dla piśmiennictwa starobiałoruskiego i zachowane w gwarach północno-wschodnich oraz archaicznych gwarach zachodniopoleskich; słownictwo genetycznie cerkiewnosłowiańskie typu *spašene, zamutek, xram, tuča*) (Cychun 2016).

Z przytoczanych w literaturze przedmiotu cech dialektu północnokresowego warto zwrócić uwagę na przykłady wyjątkowe, mające nieliczne poświadczenia w materiale źródłowym, a także te o podłożu wschodniosłowiańskim (niektóre z nich zostały już wskazane jako cechy polszczyzny XVI–XVIII wieku) (Kulwicka-Kamińska, Łapicz 2022). Na poziomie fonetyki są to: nieczęsto spotykany w tekstach rękopiśmiennych zapis *á* przez *o* (np. *pon*), co według Kurzowej potwierdza tezę, iż Polacy kresowi nie znali *á*². Dialekt północnokresowy był bowiem kształtowany na substracie białoruskim, usuwał więc fonemy niedostatecznie wyraziste i te, których nie było w białoruszczyźnie (Kurzowa 1993: 66, 74). Analogicznie było z *é*. Do wyjątkowych przykładów można zaliczyć również formy z samogłoską rozszczepioną przed spółgłoskami szczelinowymi

² Jest to zaświadczone też w literackiej odmianie polszczyzny północnokresowej. Używanie liter *á* i *a* było w nich całkowicie przypadkowe (szczegóły zob. Pihan-Kijasowa 1994: 179–187).

(np. *ščenšcem*), co tłumaczy się wpływem języków ruskich (Kurzowa 1993: 82), oraz wyraz *spōlenčnik* jako potwierdzenie wtórnej nosowości. Do sporadycznych należą również przykłady substytucji dawnej nosówki tylnej przez ruskie *u* (Kurzowa 1993: 85), np. *rōzłūka*. Ważnym uzupełnieniem są wczesne poświadczenia denazalizacji wygłosowego *o* (np. *z̄alalo še wodo*). „Są to przykłady ważne zarówno dla historii dialektu północnokresowego, jak i historii polskiego języka literackiego, wskazują bowiem na kresowe źródło tej wymowy” (Kurzowa 1993: 80). Osobliwe są też przykłady zapisu zaniku nosowości *o* przed *-w* w imiesłowie uprzednim (np. *prijōwšī*). Warto też zwrócić uwagę na zjawiska związane z przegłosem, tj. obecność form bez przegłosu (np. *mjesto*) i form, w których nie nastąpiło wyrównanie do wyrazów z przegłosem (np. *w ścene*), oraz takich, w których brak wymiany *'e : 'o* (np. *ōšel*). Ponadto można wskazać nagromadzenie przykładów form z pełnogłosem (por. *pered; xōlōp; melekō; čelawek*). W zakresie konsonantyzmu trzeba wspomnieć o przykładach dekompozycji spółgłosek wargowych miękkich, w tym przykładach potwierdzających charakterystyczną dla południowo-zachodnich gwar białoruskich grupę *n'j* (np. *dla ūkeranje*). Istotne są także poświadczenia wymowy asynchronicznej *r + ž, r + š* jako wpływu białoruskiego, podtrzymującego polski archaizm (por. *tržima*). Na okresową i przejściową cechę mazowiecką w dialekcie północnokresowym wskazuje z kolei upodobnienie postępowe $\chi v > f$ (np. *lifā* ‘lichwa’)³. Do interesujących przykładów w zakresie konsonantyzmu można zaliczyć również: realizację spółgłoski *s* jako *ś* w pozycji przed *k* (np. *šetansćkije*), uwarunkowane fonetyką turecką mieszanie głosek dźwięcznych i bezdźwięcznych, w tym szczególnie [*p*] i [*b*] (np. *bōdrōžnix; bekelnōj*), obecność wyrazów *sumienie* (*sūmnene*), *bardzo* (*barzō*), *každy* (*kōždi*), *dzwon* (*z̄won*), *jachać* (*pōjaxac*) i *pszczola* (*pčōla*) w pierwotnym brzmieniu fonetycznym. W zakresie fleksji można wymienić: brak stabilizacji podstaw dystrybucji końcówek *-u : -owi* w celowniku lp. r.m. (np. *xwala panu bōgu karmicelū i prōwizorōwi śwjetōw*) – wpływ na wahania w tym zakresie mogą mieć gwary białoruskie; końcówkę *-om* ruskiego pochodzenia w narzędniku lp. r.m. (np. *za kōždim razōm*), wahania końcówek *-e* i *-u* w miejscowniku i w wołaczu lp., a zwłaszcza występowanie *-u* w rzeczownikach twar-dotematowych (np. *w lūdu; muxemmedu!*); końcówkę *-i* po miękkiej zamiast ogólnopolskiej *-e* (np. *ōbiwateli pēkelne*) i *-e* w rzeczownikach twar-dotematowych (np. *kāfire*) jako wpływ ruski w mianowniku lm.; końcówkę *-ej* w dopełniaczu lm. rzeczowników miękkotematowych męskich i żeńskich spółgłoskowych (np. *rečej; dōbrō lūzej*). Kilka rzeczowników zachowuje starą końcówkę *-am* w celowniku lm. wszystkich rodzajów (np. *newjestam; slūgam*). W dopełniaczu lp. r.ż. zaznacza się także obecność końcówki *-u* jako wpływ ruski (np. *iż šiju; bez xlūbū*). W odmianie przymiotnika należy zwrócić uwagę na wahania wygłosowego *-i : -y* oraz *-ij : -yj* (np. *je-dinij*) oraz wahania *-ny : -ni* i *-cy : -ci* (np. *pēkelni; pžijmūjonci*) – tego typu wahania

³ Ta cecha występuje też w gwarach białoruskich – na Witebszczyźnie i w gwarach południowo-zachodnich.

występują tylko w polszczyźnie północnokresowej (Kurzowa 1993: 182), a także na obecność form odmiany prostej (np. *rōwen* ‘rowien//rowień’). W paradygmacie zaimka pojawiają się postaci archaiczne: *on(y)*, *ona*, *ono* ‘ten, ta, to’, *wszytek* ‘wszystek’, *nikto* ‘nikt’ (np. *na ōnim ťwece*). W celowniku zaimka 1. i 2. os. lp. występują formy dłuższe, których pierwsze zaświadczenie pochodzi z końca XVI wieku (np. *žebi ūwerili mne*). Są to początki cechy regionalnej, która silniej dochodzi do głosu w XIX i XX wieku (Kurzowa 1993: 188). Wpływem białoruskim tłumaczy się obecność zaimków rodzajowych bez nagłosowego *ń-* w połączeniu z przyimkiem (np. *na jim*). Ponadto warto zwrócić uwagę na eksplikację zaimków w funkcji podmiotu (np. *zblōnzi ten kōgō ja xce*). Tatarskie rękopisy potwierdzają też obecność liczebników wieloczłonowych (np. *stō i trižeśce*) – z jednej strony taki zapis oddaje ich strukturę w języku arabskim, z drugiej zaś liczebniki łączone za pomocą spójnika *i* są obecne w polszczyźnie kresowej XVII i XVIII wieku (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 91). W odmianie czasownika występują formy archaiczne, w tym bezokolicznik zakończony na *-ci*, podtrzymywany przez wpływ białoruski (np. *spōžewaci śe*), tryb rozkazujący z końcówką *-i* w 2. os. lp. (np. *wspōmni i muxemmed*), forma *jest* w funkcji 3. os. lm. (np. *jeślī wī jest prawżiwemi*) czy tryb przypuszczający oparty na aoryście (np. *xōc bixmi priwedli*). Ponadto w czasie przeszłym zaznacza się brak końcówek osobowych czy ich zastępowanie przez zaimek osobowy używany przy czasowniku (np. *pane bōže naś slūxaliśmi i dali śe žweśc*), co stanowi wpływ języków ruskich (Kurzowa 1993: 198). W tefsirze występują też formy z końcówką *-me* w 1. os. lm. (np. *bijme śe*), co jest wyjątkowo rzadkie i cechuje polskie gwary na Orawie, Podhalu i Spiszu. Tatarski zabytek dostarcza ponadto egzemplifikacji licznych konstrukcji imiesłowowych. W zakresie słotwórstwa poświadczą stopień najwyższy przymiotników i przysłówków z prefiksem *na-* (np. *nagōrše*), w składni zaś formy syntetyczne i analityczne (np. *rōzsōnzi tō mezi nix dna sōndnego; ne frasūj śe na newerenstwo jix*).

Na każdym poziomie języka można zatem wskazać cechy polszczyzny północnokresowej, opisywane w literaturze przedmiotu (por. Kurzowa 1993; Kulwicka-Kamińska 2017), a także nowe fakty językowe z zakresu ewolucji języka polskiego kresów północno-wschodnich.

A. W zakresie fonetyki:

1. Wokalizm:

a) samogłoski pochylone:

- *á* – *á* jest zapisywane przez *o* – por. *pon*;
- *é* – na miejscu *e* pochylonego występuje *i* lub *y*, np. wewnątrz rdzeni różnych części mowy jako kontynuacja dawnego *e* długiego: 1723 *ne wiliwajce*; w *kōlibce*; *ni maš*; 1836 *tij* albo w grupie *er < ir < *r’* czy też jako archaiczna kontynuacja **ir*, **yr*, np. 1723 *ščira*; *širōkej laski*; *čtiržeśce <a>jt’ [ajet’]*; *ūsmirajōncij*; *śe zapirac*; *psaltir*. Dialekt północnokresowy podąża pod tym względem za polszczyzną ogólną, stąd najwięcej poświadczeń jest z XVII wieku. Od XVIII wieku liczba ta

- znacząco maleje. Nieliczne przykłady występują jeszcze w kopiach z XIX wieku, co potwierdzają tatarskie tefsiry;
- ó – mieszanie ó i o, np. w dopełniaczu lm.: *prōrōkōw*; *pōslōw*; *pōžitkōw*, w innych formach: *przez noż*; *prōbūje*. Tendencja ta utrzymuje się na kresach północno-wschodnich m.in. ze względu na wpływ języków ruskich (Kurzowa 1993: 73);
 - b) samogłoski przednie i tylne przed spółgłoskami sonornymi podwyższają lub obniżają artykulację (por. Kurzowa 1993: 75), np. *i, y > e + L* *žebis̄mi wereli w jednegō bōga*; *i, y > e + N* *čence*; *i, y > e + R*, np. poświadczenie w wyrazie zapożyczonym z etymologicznym *i*: *derekcijōn dla luzij* (uzupełniono na podstawie TW); *e > i/y + N*, np. *zwolinici twoje*; *ōšim* – ta forma może być wynikiem zmiany barwy samogłoski przed spółgłoską półotwartą na skutek fonetycznego upodobnienia *e* do następnika lub lokalnej tendencji do podwyższania artykulacji samogłosek w sylabach nieakcentowanych i możliwości tworzenia form hiperpoprawnych;
 - c) samogłoski nosowe – asynchronia nosowości, tj. rozszczepienie artykulacyjne, np. w wygłosie – *wspōminajce darī i laska bōžōŋ nad wami*; w śródgłosie przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi *c, dz, cz, dź* – *wizōncij strōž*; w *ke'beju benzece*; *ōdlōnčic*; przed spółgłoskami zwartymi *k, g* – *prišengi waši*; *menka barzō welka*; przed spółgłoskami zwartymi *t, d, p, b* – *bidlenta*; *žondajoncim*; *za prešle wistempki*; *zōmb*. Ponadto występują przykłady zapisów z samogłoską rozszczepioną przed spółgłoskami szczelinowymi: *ščenšcem*; *ne jest ūčenšnikem bōgu*; *čenšc*; *mensō*. Nie są one znane polszczyźnie, a wynikają z kontaktów dialektu kresowego z językami ruskimi (Kurzowa 1993: 81–82). Do interesujących przykładów należą również *spōlenčnik* (poświadczenie dodane z TL), *ūčenšnik*, *inšengō*, w których występuje hiperpoprawne *ę* jako przykład wtórnej nosowości. Zapis samogłosek nosowych jako połączenia samogłoski ustnej ze spółgłoską nosową świadczy o dominującej wymowie konsonantycznej, z wyjątkiem pozycji przed *l* (*l̄*), gdzie zachowuje się wartość ustną, np. *počol jeśc*; *natxneleš w negō i stanōl ptakem*; choć i tu są wyjątki, np. w dość konsekwentnie zapisywanych formach *prijenli*; *wijenli*.

Poświadczona jest też denazalizacja nosówek w pozycji przed spółgłoskami, np. *tilkō wotpliwix wjeri ōjcōw jix*, w tym także ruska realizacja samogłosek nosowych, przejawiająca się m.in. w zastępowaniu prasłowiańskiej nosówki tylnej **o* przez *u* (por. Kurzowa 1993: 85), np. *rōzłūka*; *ne werili sūdōm*. Tendencja ta jest widoczna również w końcówce biernika deklinacji rzeczownikowej i zaimkowej żeńskiej (por. Kurzowa 1993: 85), np. *ōznajmūjōnc kōždu reč*. Przykłady denazalizacji są szczególnie licznie poświadczane w pozycji wygłosowej: *wspōmnalō še ime bōže nad nimi*; *zalalo*

- še wodo; pōkazal wam drōge*, ale też występują przed spółgłoską *w* – por. np. zanik nosowości *-o* przed *-w* etymologicznym w imiesłowie uprzednim – por. *prijōwši; pōčōwši*. Ponadto można wskazać przykład formy archaicznej *mezi*, nosowość pojawiła się bowiem w tym wyrazie już w XVI wieku i zwyciężyła pod koniec XVIII wieku w języku literackim (Kurzowa 1993: 79);
- d) samogłoski nieakcentowane – redukcje, np. *e > i, y* *ōbiwateli pēkelne; o > a* *slūžic abrazōm; anī falsōwali; naprawaži jix* czy *e > a* – por. *zabije dūša čloweča*;
- e) tematy fleksyjne i słowotwórcze – wyrównania samogłosek, np. zjawiska związane z przegłosem: wyrazy bez przegłosu, np. *celō; mjesto; gwježdī; ōfjerī; newjesti; wjera; wjedōmī; šwjet; swjedkami; swjestūjōη*, i stare, prawidłowe formy, w których nie nastąpiło jeszcze wyrównanie do form z przegłosem (por. Kurzowa 1993: 87), np. w *tej ścene*. Ciekawym przykładem jest też *ōśel* – w którym mimo braku warunków do przegłosu (*e* pochodzenia jerowego) nastąpiła już w staropolszczyźnie wymiana *'e : 'o*. Obok nich funkcjonują już formy nowsze, np. *kwat*; oboczność *e : ø*, np. *ze lnū* i *z welni; we zdrōwu; we dnax; prijze od mne; ōde dna; źmilūj še nad mnōη*; w odmianie, np. *stō žarn*. Według Kurzowej formy z *e* przeważają w XVII wieku, a od XVIII stulecia notuje się ich wyraźny spadek. Zupełnie wyjątkowe są zatem wyrazy *sedm* czy *majstat* (z łac. *majestas*) – ten ostatni prawdopodobnie na wzór form rodzimych, konsekwentnie używane przez Tatarów WKL (por. Kurzowa 1993: 89); *ę : q*, np. *ne lamce prišeng swojix; ōxōndōstwo; wistōnpci; pōtrōnšnī sōbe galōnže; bidlōnta*;
- f) wyrazy zapożyczone – oboczność *a : e* w nagłosie, np. *awanelī*; redukcja (zwężanie) *o > u*, np. z *kur'anem welkim prōwazi*; inne, np. *asralčikōw*;
- g) leksykalne wahania w brzmieniach samogłosek, np. *a : o* za *kōždim razōm* (staropolska forma *koždy* jest używana z wysoką frekwencją w dialekcie północnokresowym w XVII wieku i sięga aż po koniec XVIII wieku – por. Kurzowa 1993: 90); *a : e* *kerane bōže; šetana*; *e : o* *wejowac*, a także *o* na miejscu polskiego *e < *ъ*, co tłumaczy się wpływem ruskim, np. *pōsōl*; *u : o* – por. *wekoisti; barani c<ō>ze*; *ę : q*, np. 1836 *drogoη prawziwey*;
- h) formy z pełnogłosem, np. *i pōwstane pered bōgam; xōlōp; melekō; čelawek*. Na hiperpoprawność w tym zakresie lub błąd wskazują zaś wyrazy *gerexū; še sperečali s timi; ferasūnkem*.
2. Konsonantyzm⁴:
- a) wahania w zakresie trójzeregu *S-Š-Ṣ̌*, np. *zapewniž*, a także spółgłosek miękkich i twardych, np. *pišmō; wešōlōśc; smerc; ne ržnice; z ūrazajōw*;

⁴ Przy omawianiu konsonantyzmu należy też wskazać oznaczanie miękkości spółgłosek poprzedzających przednie samogłoski za pomocą diakrytów, a tym samym oddawanie w zapisie miękkiej wymowy tych spółgłosek – por. *nōšice; z laskī; bram pēkelnix*.

- źwerōw; ne źličice īx; lūzī rōzmišlajōncix; pašnī; z šeršci*; można tu też wskazać formę *rōznix* jako archaizm z etymologicznym *z* (Kurzowa 1993: 102); *ń : n* – por. *wjarī mušulmanskej; blendōw i newerenstwa; pōdōbenstwo; ani teź pričīnca* (por. ogsł. **pričina*) – tu także pod wpływem systemu białoruskiego miękką spółgłoską *ń* występująca przed twardym następnikiem ulega depalatalizacji⁵; w *ten zen* – w polszczyźnie północnokresowej wahania *ń : n* występują w wygłosie wyrazu, stąd np. arbitralny, interpretacyjny zapis *dzeń* jest niepoprawny, ale *zen* – zgodnie z tradycją transkrypcji fonetycznej języków słowiańskich zawiera znak *z* oraz neutralny zapis *n* (Kurzowa 1993: 97–98); połączenie *χi* zamiast polskiego *χy* na *grexi; na šaxi; xiba* – jest to wpływ ruski; wahania *m̃ : m* *pōslališmi dō nix prōrōki; wiwedlišmi ź nix* itd.;
- b) spółgłoska *s* jest realizowana jako *ś* w pozycji przed *k*, tj. postać *-s'k-*, np. *bracja šetanskiej; na drōze pańskej*⁶;
- c) asynchronia palatalności – por. *pjanij napōj; anjōl; mjesto; gwjezdī; źemje; wjedōmī; zdrowje; šwjet; swjedkami* – w ostatnich przykładach także zachowanie dźwięcznej wymowy w grupie spółgłoskowej *św-* jako wpływ białoruski;
- d) spółgłoski *r-ż(rz)* – wahania, np. 1723 *xreścijane; grexōw; drewa*; ale 1836 *trżima; grześnikom; xrześcijanom; rżekl* – ostatnie przykłady potwierdzają, że w języku polskim na podłożu ruskim *ř* nie miało tendencji do zatury frykatywności jak w języku ogólnopolskim, ale rozkładało się na *rż* i *rś* (Kurzowa 1993: 105). Ponadto we fragmentach z 1836 roku obecny jest już zapis odzwierciedlający zrównanie w wymowie *ř* z *ż*, np. *pżijmūjoncim; otwożiś*;
- e) spółgłoski *γ* i *g* – mieszanie, polegające na podstawianiu ruskiego *γ* w miejsce polskiego *g*, a zarazem wprowadzaniu hiperpoprawnego *g* w miejsce ruskiego *γ* (Kurzowa 1993: 106), np. *jehō – jegō; wi klanace wistrūhanū swemu; ganbenū*;
- f) spółgłoska *j* – brak w prefiksalnych formach czasowników, np. *pżize* obok *prijde; priśc; ōnī winidōj* i innych, np. *ne rżnice; ne zdimūjme*; brak w pozycji interwokalicznej, np. 1723 *xrescane*, ale w później dopisanym fragmencie z 1836 roku jest już *-j- xrześcijanom*; brak również *-j-* w formie *ocec*. Według Kurzowej wyrazy *przydzie, wymie, ociec* to regionalne archaizmy,

⁵ Brak oznaczania miękkości spółgłoski *n* może być też cechą grafii.

⁶ Tę cechę Halina Turska (1982: 368, 376) uważała za białoruską: „Palatalne *ś* pozostaje tu w oczywistym związku z białoruszczyzną tego zabytku [kitabu Łuckiewicza], gdzie znajdujemy np. *konśk'e, k'afirškaje, sejtanskjū*”. Jednak inne badania wskazują na ukraińskie dialekty południowo-zachodnie (por. Жовтобрюх 1979: 221–222; Shevelov 2002: 434). „W części z nich nastąpiło z czasem (nie wcześniej niż w XV w.) stwardnienie *s'*, część natomiast palatalność zachowała. Analogiczne zmiany dokonały się w sufiksach wyabstrahowanych z dawnego *-bsk-*, tj. *-z'k-, -c'k-*” (za: Citko 2022: 2).

- gdyż w języku literackim *j* występuje w nich już od połowy XVI wieku (por. Kurzowa 1993: 107). Ponadto w TAL obecne są formy typu *najgrawać*, powstałe na skutek osłabionej wymowy samogłoski *i* oraz jej przechodzenia w *j* po samogłosce, a przed spółgłoską (por. Kurzowa 1993: 244);
- g) spółgłoska *w* – mieszanie litery *w* z literą *u*: *wćinil*; *wćinōśc*; *w cebe*; *tam a žōnī ūnidō ź negō*; *ūspamentane*; *tō ūšistkō*; *ūr*; *ūspaminajōncix*, ponadto obecność spółgłoski *w* u zbiegu samogłosek wewnątrz wyrazu, np. *wekūwistij* (przykład z TCNB). Zjawiska te wynikają z białoruskiej i ukraińskiej specyfiki artykulacyjnej głosek *w*, *u*, *u* (por. Kurzowa 1993: 107);
- h) uproszczenie grup spółgłoskowych, np. *stń > śn > śń*: *ne jest ūčenśnikem bōgu*; *nameśnik ržekl*; *zdr > zżr* w wyrazie *zazżrośnikow*; *rvš > rš*: *peršij iž škōdnikōw* czy zanik spółgłoski wygłosowej, np. *ūmarbi*;
- i) geminacja historycznie miękkiego *ž > žž* w formie adjektywnej *boży*, np. *ōbetńici bōžže*;
- j) reduplikacja *n* w przyrostkach przymiotnikowych i imiesłowowych (por. Kurzowa 1993: 109), np. *menso świnne*; *jedinnij*; *kur’annij*; *sklōnnij*, i podwajanie innych spółgłosek, np. *ūddelō*; *kōllegi*; *dōktilla* (choć postać *daktylli* notuje też SPXVI); *wellnī*; *nadarill*;
- k) asymilacja spółgłosek podwójnych, np. *zwolinici twoje*; *wćinōśc*; *nepismentim*;
- l) charakterystyczna dla południowo-zachodnich gwar białoruskich obecność grupy *n’j*, np. *dla ūkazanje*; *ōd jezenja*; *zbawil iħ spašenjem*;
- m) kontynuanty grup **sr’* i **zr’* w postaci *srz*, *śrz*, *zrz*, *źrz*, które utrzymują się przez cały XVII i XVIII wiek, np. *dōjzralōści*;
- n) ubezdźwięcznianie, np. upodobnienia wsteczne: *ōd zlōści lūckej*; *rōspōstarli*; *śwjetkami*; *otpōkūtowal*; *prignane s pōla*; *zwnsku*; upodobnienia postępowe: *χv > f* (nie sięga poza XVIII wiek – por. Kurzowa 1993: 114), np. *lif*; ubezdźwięcznianie i asymilacja, np. *š čegō*, oraz udźwięcznianie, np. *ližbar*, *pan bōg bōdwišil*; asymilacja pod względem dźwięczności, np. *ź nix*, a także hiperpoprawne oznaczanie dźwięczności, np. *dežž*. Częstym zjawiskiem, uwarunkowanym fonetyką turecką, jest mieszanie głosek dźwięcznych i bezdźwięcznych, w tym szczególnie [*p*] i [*b*], np. *bōdrōžnix skōr bidlencix*; *bekelnōj*. Do innych przykładów mieszania spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych można zaliczyć np. *wam sbirac*; *właśne žinili ci* jako wynik osłabienia kategorii dźwięczności;
- o) upodobnienia pod względem miejsca powstania, np. *bliššix w prijaźni*; *pōdwišsilī nad śwjetī*, a także uproszczenia na skutek upodobnień, np. *rōščepī žarnō*, i inne upodobnienia, np. *źmeni śe i ščerni*;
- p) odpodobnienie fonetyczne *kt > χt*, np. *xtō*; *xtōbī*, a także *kk > χk*, np. *za lexkō*; *lexke*;

- q) obecność wyrazów *sumienie*, *bardzo*, *každy*, *dzwon*, *jechać* i *pszczola* w pierwotnym brzmieniu fonetycznym – *sūmnenem*; *barzō*; *za kōždim razōm prixozili wam*; *kedi zwon pržijze*; *kedi 'uzejir pōjaxal dō pūstej wsi*; *ō rōjax pčōlax*. Stan ten uległ zmianie dopiero w XVIII wieku (Kurzowa 1993: 112);
- r) występowanie przymiotnika *miłosierny* z nieuproszczoną grupą spółgłoskową *rd*: *pan bōg ōdpūsliwij milōserdnij*.

B. W zakresie fleksji:

1. Liczne przykłady wahania rodzaju gramatycznego rzeczowników, pociągające za sobą zmiany paradygmatyczne – por. *welka žal sercu twemu*; *prišlo wam wjedōmōśc*; *ten pōtwar*; *takij tarč*; *nōšice tō na sōbe kamene perlō*. Warto zaznaczyć, że wyraz *perlo* jest formą staroruską, przechowaną jako rzadszy wariant męskiego *perl* w języku rosyjskim do XIX wieku, w języku ukraińskim do współczesności (Kurzowa 1993: 163). Wahania rodzaju często są warunkowane czynnikiem fonetycznym, np. akaniem pełnym – por. *a ścisnula še serce*.
2. Wahania międzydeklinacyjne, np. w rzeczownikach żeńskich między deklinacjami samogłoskową na *-a*, *-i* oraz spółgłoskową – por. *dla was w tim wam jest ōžeža*. Według Kurzowej zjawisko to ma dwójaki charakter: z jednej strony są to formy staropolskie, utrzymywane regionalnie na kresach, z drugiej zaś formy ruskie – por. brs. *adzēža* (Kurzowa 1993: 264).
3. W odmianie rzeczowników męskich:
 - a) dopełniacz lp. – wahania końcówek *-a* i *-u* w rzeczownikach nieżywotnych, np. *pōžice dōčasnegō šwjetū* i *učinki dōżiwotnegō swjeta*. Wpływem języków ruskich można tłumaczyć występowanie formy *dnej* w wyrażeniu *dnej welkegō*. W dopełniaczu lp. spotyka się też końcówkę *-e*, która nie ma zastosowania systemowego. Jej obecność może być skutkiem zaburzeń w funkcjonowaniu fonemów *a* i *e*, związanych z nałożeniem się na system słowiański systemów arabskiego i tureckiego, ale też kwestią grafii (por. Łapicz 1986: 157–158), np. *wskrešimi s kōždegō lūdu prōrōke*; *rekli kafire dō prōrōke*;
 - b) celownik lp. – wahania *-u* i *-owi*, np. *xwala panu bōgu karmicelū* i *prōwizorōwi šwjetōw*; *ne werōj prišlemū žiwotū*;
 - c) biernik lp. równy mianownikowi lp. w rzeczownikach żywotnych, np. *jak ma zakric calō trūp*;
 - d) narzędnik lp. – obok panującej końcówki *-em* jest obecna końcówka *-om* ruskiego pochodzenia, np. *za kōždim razōm*; *ne jestem ničim tim tilkō člōwekem pōslōm bōžim*, też w r.n., np. *pōmōcnim prijencōm*; *dōtknelišmi jix karanjōm*; *ūči<ś>ilišmi peklō dla newernikōw wenženjōm*; *a strašōnc peklōm*;
 - e) miejscownik lp. – wahania końcówek *-e* i *-u*, w tym także występowanie *-u* w rzeczownikach twar-dotematowych: *w kōždim lūdu*; *pō ajetu*; *pō imanuu*;

- f) wołacz lp. – obecność palatalizującej koczówki *-e*, np. *prōrōče*, oraz *-u* w rzeczownikach twar-dotematowych, np. *i muxemmedu*;
- g) mianownik lm. – końcówka *-i* po miękkiej zamiast *-e* jako wpływ białoruski (Kurzowa 1993: 168), np. *ōbiwateli pēkelne*, oraz końcówka *-i* zamiast *-y*, brak bowiem w grafii arabskiej oboczności *i : y*, stąd formy *ōbrazi xwalōḡ; balwani; pōslanci; slūzi bōḡe; bōḡi waši* oraz *prōrōki; newerniki; spōlečniki* (bez alternacji tematycznych; jest to końcówka wtórna, biernikowa, która wyparła końcówki mianownikowe) obocznie do *prōrōci; newernici* itd. Ponadto końcówka *-e* nie występuje tylko w miękkotematowych, jak np. *strōḡe, klamce*, ale też twar-dotematowych, np. *kāfire*, co stanowi wpływ ruski. Według Kurzowej jest to końcówka ruska występująca w latopisach ruskich XVI wieku (Kurzowa 1993: 168). W rzeczownikach osobowych obecna jest też końcówka *-owie*, np. *rabinōwe; sinōwe bōḡi; lōtrōwe*. Ponadto w męskich rzeczownikach obcego pochodzenia używa się niezwykle rzadko końcówki *-a*, np. *dōktilla*;
- h) dopełniacz lm. miękkotematowych – końcówka *-ej*, np. *dōbrō lūzej*. Kurzowa traktuje ją jako osobliwość na tle historii języka ogólnopolskiego i dialektu północnokresowego, a jej obecność potwierdza w gwarach północnoukraińskich oraz białoruskich:

Była to końcówka, która okresowo tylko (koniec XVI–koniec XVII w.) zaznaczyła się w języku polskim na obszarze W. Księstwa Litewskiego, być może charakteryzowała język bardzo potoczny, występowała u osób dwujęzycznych, u których dwa systemy językowe wzajemnie się przenikały (Kurzowa 1993: 169)⁷.

W dopełniaczu lm. obecne są też końcówki *-ów*, np. *dō lōkcōw; lik dnōw*, i \emptyset , np. *dwox muṣulman; ōd kāfirōw trojčan; od cūd; z 'ōblōk*;

- i) biernik lm. – przewaga *-y (-i)* nad *-ów*, np. *ūčinil dla was i tix ḡōn wašix sīni i wnūki; nad šwjetī; na fūndūši*;
- j) narzędnik lm. – obecne są końcówki *-y*, np. *prijeli ūsti; krōjō jenziki swojimi klamstwa; -mi*, np. *kāfirmi stali; ōbiwatelmi pēkelnimi; bilī pōganmi; z werōncimi muṣulmanmi* oraz z największą egzemplifikacją *-ami*, np. *nameṣnikami*;
- k) obecność końcówki pierwotnego mianownika lm. w rzeczowniku *przyjaciel*, np. *prijacelī bōḡe*, ale używa się też formy nowszej *prijacele*;
- l) dwoistość końcówek w dopełniaczu, celowniku i narzędniku lm. rzeczownika *przyjaciel* (Kurzowa 1993: 172), np. *s prijacōl*, ale *ōd prijacelōw*;
- m) osobliwa odmiana niektórych rzeczowników męskich, np. *čterzeṣce člōweka* jako wpływ białoruski (Kurzowa 1993: 172). Do ciekawych przykładów

⁷ Cecha ta charakteryzuje również rosyjski język literacki.

osobliwej odmiany można zaliczyć też rzeczownik *brat* w formie kolektywnej *bracia* – por. *pretō naziwajce jix bracijami* oraz *rok* – por. *pencużešōnt rōkow*.

4. W odmianie rzeczowników nijakich:
 - a) rywalizacja końcówek *-e* i *-ę* w mianowniku (równy biernikowi i wołaczowi), np. *na ime*⁸;
 - b) mianownik i biernik lp., a także miejscownik lp. – spowodowane fonetyką wahania w zapisie nieakcentowanych końcówek *-o*, *-e*, *-a*, np. *ūgrūntūjemi na tim šwece dōbrim meškanjō*; *skladali na bōga swegō ōpeke i pōlecanjō*; *pō ūmartwenjō*; *bōnzce wī xōc kamenjem albō żelazem xōc jakimkōlwek stworenjō*; *pewne učinilišmi karanjō*; *načinō majōnc*; *na tim šwece i na meškanō wečnim*; *mejsco* (forma używana w gwarze grodzieńskiej); *i mense šwīne*;
 - c) mianownik lp. rzeczownika *imię* – *imene* oraz jego osobliwa odmiana, np. w narzędniku lp. z *imem*;
 - d) dopełniacz lp. miękkotematowych jest zastępowany formami mianownika lp., np. *ne opūskaŋce [[spri]]prži[[ka]]kezane bożego*; *wiwedlišmi ž nix dwanašce pōkōlene*; *z granic prikezane*; *meškane zdrowje wečnegō*⁹;
 - e) biernik lm. wyrazu *biodro* w staropolskiej postaci *biodry* – por. *dla ūraženja bōdrī*.
5. W odmianie rzeczowników żeńskich:
 - a) formy z wygłosowym *-a* realizowane jako *-e* w mianownku lp. *dla nix jest menke serce palōnce*, co prawdopodobnie jest problemem graficznym (por. Łapicz 1986: 168);
 - b) dopełniacz, celownik i miejscownik lp. – konkurencja końcówek *-e*, np. *mense šwīne*; *w žeme*; *-ej*, np. *ta drōge mōje wjerej*; *z racej* oraz *-i(-y)*, np. *dō žemi šwentej*, która ostatecznie zwyciężyła na początku XVIII wieku. Wyjątkowo *-i(-y)* występuje w wyrazach zapożyczonych, np. *opūsčac ceremonī bożej*. W dopełniaczu lp. zaznacza się także obecność końcówki *-u* jako wpływ ruski, np. *bez xlūbū*; *iž šiju*, natomiast w miejscowniku lp. występuje końcówka *-i* jako przykład wpływu odmiany miękkotematowej na twar-dotematową, np. w [...] *persōni* (przykład z TCNB).
 - c) biernik lp. – obecność końcówki *-q* także w twar-dotematowych, np. *bō kedī swjestūjōŋ jednomū z was zewčīnōŋ ūrōzonōŋ*, ponadto występowanie w bierniku lp. rzeczowników na *-a* regionalnej tendencji do zrównania z mianownikiem lp. (por. Kurzowa 1993: 175) – podłoże tego zjawiska jest

⁸ Wygłosowe *-ę* bez unosowienia może być też cechą fonetyczną, której nie oddaje grafia tefsirów.

⁹ Może to być też cecha grafii – nieodróżnianie w zapisie [e] od [a]. Zob. ponadto przypis 10 na s. 387.

- fonetyczne (tzw. akanie pełne). W analizowanych tekstach można zatem spotkać formy: *zabije dūša čloweča; pod obrona;*
- d) mianownik i biernik lm. – końcówka *-i(-y)*, np. *ōni ne gūbōŋ nikōgō tilkō dūši swoje; rekli histōriji; priznawajōnc wlaži;*
 - e) dopełniacz lm. miękkotematowych, analogicznie do rodzaju męskiego – końcówka *-ej*, np. *nicej; roźnix wśej;*
 - f) celownik lm. – końcówka *-am*, np. *dūšam;*
 - g) narzędnik lm. – wyjątkowo jest obecna końcówka *-i*, np. *menki nad menki;*
 - h) dopełniacz lp. rzeczowników spółgłoskowych – końcówka *-e*, np. *spōkōjne krwe;*
 - i) mianownik i biernik lm. rzeczowników spółgłoskowych – typowe dla XVII, a zwłaszcza dla XVIII wieku wahania pierwotnej końcówki *-i* oraz zapożyczonej z tematów miękkich samogłoskowych *-e*. W tefsirze przeważają formy z *-i*, np. *mōci; zgubiliśmi pred nimi mjesta i wśt; rekli baśnī.*
6. Utrzymywanie się form liczby podwójnej, np. *ōčima wizec.*
7. W odmianie przymiotnika:
- a) wahania wygłosowego *-i* : *-y* oraz *-ij* : *-yj*, co może nawiązywać do białoruskich gwar brzesko-pińskich, ale jest też obecne w gwarach wileńskich oraz charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej (por. Suter 2004: 307–309), np. *jedinij; slišōncij i wjedōmij; prizwojitij;*
 - b) oboczności tematów – mieszanie tematów twardych z miękkimi w przymiotnikach na *-ny* : *-ni* oraz *-cy* : *-ci* – tego typu wahanie występuje tylko w polszczyźnie północnokresowej (Kurzowa 1993: 182), np. *pekelni; pżijmūjonci; blendni; zwezoni*¹⁰;
 - c) dopełniacz lp. r.ż. – końcówka *-e*, np. *čensć oβeŋnici bōžže; pō prawe a časem pō lewe;*
 - d) biernik lp. r.ż. – końcówka *-ę*: *te źeme śwente;*
 - e) mianownik lm. – połączenie niemęskoosobowego rzeczownika z pierwotnym mianownikiem przymiotnika, np. *gwježdī pōslūšni;* połączenie pierwotnego biernika przymiotnika z męskoosobową formą wyrazu określanego, np. *ci newerne*, i inne przykłady chwiejności w zakresie kategorii męskoosobowości, utrzymywane pod wpływem białoruszczyzny, której ta kategoria morfologiczna jest obca (Kurzowa 1993: 184–185) – por. *nektōre majōŋ swawolne blendne xōzic;*
 - f) mianownik lm. r.n. – ogólnoruska końcówka *-ije*, np. *pōžitki dōbrije;*
 - g) narzędnik lm. – przeważa końcówka *-emi* nad *-ymi* (*-imi*), np. *losami falšiwemi z napisami falšiwemi; muśulmanmi dōbremit;*

¹⁰ W grafii nie odróżniano jednak [i] od [y].

- h) formy odmiany prostej przymiotnika, np. *rence abū lehebowī*. Jako resztki odmiany prostej lub wynik ściągnięcia odmiany zaimkowej traktuje się formy przymiotnikowe r.n. w mianowniku i bierniku lp. z końcówką *-o* lub *-e*, np. *jest werōncij ū jedinōstwo bōžo*;
- i) *wiadomczy* – stopień wyższy od imiesłowu *wiadom* ‘biegły, świadomy’, czyli ‘bardziej świadomy’, np. *pan bōg wjedōmšij*.
8. W odmianie zaimka:
- a) *on(y), ona, ono* ‘ten, ta, to’, np. *bōg ōn pamazanec ‘ejsā; otō ta drōge bōža prōwazī ōnōj; na ōnim s̄wece*;
- b) *wszystek* ‘wszystek’, np. *wšitkō calō; od wšitkix ceremonij; wšitke stworene*;
- c) *nikto* ‘nikt’ – w tefsirach jest obecna w przypadkach zależnych, np. *ni-skogo; nikōgō* (przykład z TCNB). Wyraz jest notowany w *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII w.* (1975). Zaimek ten jest również obecny w języku białoruskim. Może być przedzielany przyimkiem (Kurzowa 1993: 187), np. *ne maš īm ni ōd kogō pōmōci i ratūnkū*;
- d) zaimki osobowe zarówno w formie krótkiej (pierwotny biernik), jak i dłuższej (pierwotny dopełniacz), np. *jeślī tī wicōngneš na me renke twojōj žebiš me zabil ja ne ōcōngne renki na cebe žebī zabil cebe; trimajce me; pewne ce z̄abije; zeslali na ce*;
- e) zaimek 1. i 2. os. lp. w celowniku – formy dłuższe zamiast enklitycznych; są one wyjątkowo rzadkie – por. *žebi ūwerili mne*;
- f) zaimki rodzajowe bez nagłosowego *ń* w połączeniu z przyimkiem (wpływ białoruski), np. *na jim; ōd jix; ōprōč jegō inšim*;
- g) formy dłuższe i krótsze, tj. ze zredukowaną sylabą, np. *jim/jm i mojim/mojm*. Kurzowa wskazuje tu też prejotację nagłosowego *i*, np. *jny, jmona* (Kurzowa 1993: 245). Formy z *-j-* typu *swojix, ōbōjix, mōjix, twojix* są z kolei właściwe gwarom białoruskim;
- h) *ten* w mianowniku lp. r.n. – końcówka *-e*, np. *te kerane; te preklenstwo*;
- i) rodzaj męskoosobowy zaimków – występowanie starej końcówki *-e* z miękkotematowych, np. *te ktōre īman prijeli; nektōre majōj*;
- j) miejscownik lp. r.ż. zaimków dzierżawczych – ukraińska końcówka *-oj*, np. *prineš nam strawke našōj cōšmi naležli w drōze našōj*;
- k) mianownik lm. zaimków dzierżawczych – wahania w końcówkach *-y, -i* uzależnione od wymian morfonologicznych w temacie, np. *ōjcōwe naši*;
- l) eksplikacja zaimków w funkcji podmiotu, np. *zblōnzi ten kōgō ja xce; kōgō ja zaxce; ja zgūbca zgūbi; pewne ja dōmnimam; jam wenkšij jest za cebe; ne činilem ja tō sam ōd šebe; ne mōw na co ne maš tī na tō na ‘ūki; wiziš tī ōtō ten ktōrij; žebiš tī klamal na nas; mī sami ani tež ōjcōwe naši i ne činilismi; mī wjedōmšij cō slišōj; wele še tam zabawili mī; ktōrim wī werili; cō mace wī ū dūši swoje; wī dōbrim ūslūgūjece; ne wdališce še wī*. Często

konstrukcje te są pozbawione orzeczenia, co jest m.in. wynikiem przekładu arabskich zdań imiennych na język polski. Tego typu wypowiedzenia są podtrzymywane przez wpływy języków ruskich.

9. W odmianie liczebnika:

- a) *dwa, oba* – w mianowniku rzeczowników męskoosobowych spotykana jest starsza forma, np. *prišengnōŋ ōba panū bōgu; ōni ōba slūžōŋ*; też w liczbie podwójnej, np. *žmilūj se nad nimi ōbajima*;
- b) *siedem* – oboczność *e : ø*; forma bez *e*, czyli *siedm*, utrzymuje się na kresach do 1798 roku (Kurzowa 1993: 89);
- c) *dwadzieścia–czterdzieści*: dominują formy z *-e*, np. *dwaześce ajet’ōw; čterześce lat*;
- d) *pięćdziesiąt–dziewięćdziesiąt* – odmienia się pierwszy człon liczebnika, np. *pencużeśōnt; sedmiżeśōnt; ōsmiżeśōnt*;
- e) liczebniki wieloczłonowe, np. *stō i triżeśce ajet’ōw*;
- f) liczebniki zbiorowe, np. *zwoŋzece jix ōbōjix; ne dališmi dwoji wargi jenzik hamōwac*.

10. W odmianie czasownika:

- a) bezokolicznik:
 - archaiczna postać **-ti > -ci*, np. *spōžewaci še* (utrzymuje się pod wpływem białoruskim);
 - czasowniki, które w języku ogólnopolskim mają w bezokoliczniku przyrostek tematyczny *-e-*, przybierają *-i(-y)* (Kurzowa 1993: 193), np. *mišlic* (taką postać notuje Re);
 - formy archaiczne z *-j-*, np. *napōjic; tajic* (taką postać notuje Re);
- b) czas teraźniejszy:
 - czasowniki zakończone na spółgłoskę zwartą występują bez przyrostka tematycznego, np. *zrekōn še*. Są to formy, które utrzymywały się w języku ogólnopolskim jeszcze w XVIII wieku, ale od XVI stulecia były wypierane przez formy z tematowym przyrostkiem *-n-* (Kurzowa 1993: 195), np. *rōzepnōnc*;
 - czasowniki iteratywne – wahanie przyrostków *-ywa//-owa, -awa-* i tworzenie iteratywów za pomocą przyrostka *-a-* (największy rozwój tego typu form przypada na XVI i XVII wiek – por. Kurzowa 1993: 194), np. *ōšūkiwa; prislūxiwajon se; ūpatrōwac; špešajōn se w newernōšci; mī werami tōbe jedinemu*. Od tych postaci czasownika tworzone są imiesłowy, np. *ne werajōnc; priznawajōnc*;
 - niektóre czasowniki należące wspólnie do pierwszej grupy koniugacyjnej z przyrostkiem *-a-* przybierają przyrostek *-uj-* w czasie teraźniejszym i *-owa-* w czasie przeszłym i bezokoliczniku (Kurzowa 1993: 195),

- np. *dōbre se rōnżic ōznajmōwac; ne rōwnōwali bōgu w tim; winūjōy*; współwystępują one z formami krótszymi, np. *wśak ōznajmilō še*;
- w czasownikach z dzisiejszej szóstej grupy koniugacyjnej samogłoska *i* poprzedzająca końcówkę ulega rozszerzeniu do *e*, np. *prijacelōn se s timi*;
 - czasowniki o temacie bezokolicznika na *-a-* wykazują w czasie teraźniejszym wahania między typem *-ę, -esz* i *(-a-)m, (-a)sz* (Kurzowa 1993: 195), np. *klamajōy piśmō; ne pōjmaś gō; dōśwjedče was pan bōg*, stąd imiesłowowy typu *klamajōnci*;
 - forma *jest* występuje w funkcji 3. os. lm., np. *jeślī wī jest prawżiwe* – taka odmiana słowa posiłkowego *być* charakteryzuje dziś polskie gwary; jest to też cecha gwar białoruskich i ukraińskich (Kurzowa 1993: 196);
 - wyrównania oboczności spółgłoskowych w tematach przez usuwanie alternacji, np. *tilkō pōmnōy ō kur'ane*; obecne też w imiesłowach, np. *azalibiśce bilī napōmnōnemi*;
 - w 1. os. lm. – obocznie końcówki *-m*, np. *zacmim ōči; ūkōntentūjem jix*, i *-my* (tu wahanie *-my* : *-mi*), np. *ūčiniliśmi*, ponadto *-emy*, której największe nasilenie przypada na pierwszą połowę XVIII wieku (Kurzowa 1993: 196), np. *rečemi; zaplacemi; obmilemī šej*;
- c) czas przeszły:
- innowacje, np. szyk ruchomy końcówek osobowych, np. *wī biliśce zatajili; ktōremuśmi nadali; pewne mōwimi żeś ti jest pōtwarca*; brak końcówek osobowych jako wpływ białoruskiego, np. *īx prekleliśmi īx ōddalili ōd laskī našej; pane bōże naś slūxaliśmi i dali še žweśc*, czy ich zastępowanie przez zaimek osobowy używany przy czasowniku, np. *a xōcbi zezłali mī na ce; wele še tam zabawili mī; ktōrim wī werili*;
 - nieściągnięta postać, np. *bōjali še jegō* (tak też w dialektach północnopolskich);
 - w formach imiesłowu czynnego czasu przeszłego w lp. występują końcówki *-l, -la, -lo*, co jest zgodne ze stanem ogólnopolskim, np. *pretō prišedl*, jednak zauważa się zanik w grupach spółgłoskowych sufiksu *-l*, np. *wśak prišed wam pōsōl; žebiś pōšed; źnōs ten [kur'an] dūx čistij*, oraz substytucję wygłosowego *-l* przez *-w*, co stanowi wpływ białoruski, np. *jeślī ktō ūmiślne ūčiniw*;
 - niedostosowanie rodzaju gramatycznego czasownika w 3. os. lm. do podmiotu, np. *ōbwalili se na nix śklepene dōmōw*;
- d) czas zaprzyszły – obecność form czasu zaprzyszłego, np. *biliśce zatajili; ne ūžili še bilī; dal bil bōg* (przykład z TL);
- e) tryb przypuszczający oparty na aoryście, np. *xōc bixmi priwedli*, utrzymujący się na kresach jeszcze w ostatniej ćwierci XVII wieku (por. Kurzowa 1993: 207);

- f) imiesłowy:
- imiesłów przeszły czynny na (-w)szy – występują tu dwa przyrostki, zgodne z normą obowiązującą jeszcze w wiekach XVII–XVIII, tj. -wszy po temacie samogłoskowym, np. *pōtwariwši*, i -szy po temacie spółgłoskowym, np. *prirekši* (por. Kurzowa 1993: 201);
 - imiesłów czasu teraźniejszego czynny na -qc w funkcji przydawki rzeczownika, np. *žōna nōšōnc*;
 - imiesłów na -qc w funkcji równoważnika zdania, np. *to co rznonc pržipomnalo še īm; i wizice ōkrenti rōzželajōnc wodi w mōru; xeram newjestam wiwozōnc pōtwar*, i imiesłów na -wszy lub -szy w funkcji orzeczenia w zdaniu pojedynczym, np. *jeden drūgim priōzdōbiwši klamstwo*;
 - imiesłów na -qc w funkcji orzecznika ze znaczeniem przymiotnikowym, np. *albō ne patrōj na tō cō stworil bōg ž jednej reči cō krōnži cen šwjetlōści jegō časem pō prawe a časem pō lewe sklōnnij jest bōgū bendōnc ūnižōnij i pōslūšnij; ješlibim ja tō bil mōwonicj*;
 - liczne konstrukcje imiesłowowe w różnych funkcjach, np. *mōdlice še zanexawši pana bōga; a ktō neweril takim rečōm prijōwši īman*;
 - imiesłów bierny z przyrostkiem -on- występuje z wysoką frekwencją i przeważa do końca XVIII wieku nad -nięty-, np. *zarznono*;
 - rodzaj nijaki odmiany prostej imiesłowu biernego w stronie biernej, np. *ani tež jim ōdrūčōnō benze; jest nagōtōwanō*;
 - imiesłów czynny czasu teraźniejszego z sufiksem -uč, np. *neskōmpūjuči*, charakterystyczny dla gwar ruskich;
- g) zakłócenia w łączliwości czasowników z zaimkiem *się*, np. *pōzwolila še na tō; še ne wezał; dō negō še pōwrōci*;
- h) tryb rozkazujący z końcówką -i w 2. os. lp., np. *wspōmni i muxemmed; wejzrī na nix; patri; ne cišni serce*. Ponadto w tefsirze sporadycznie występują formy z końcówką -me w 1. os. lm., np. *bijme se; zdimūjme*. Według Haliny Karaś użycie końcówki -me jest wyjątkowo rzadkie i cechuje polskie gwary na Orawie, Podhalu i Spiszu (pod wpływem słowackim)¹¹.

C. W zakresie słowotwórstwa:

1. Obecność produktywnych w polszczyźnie ogólnej i północnokresowej XVI–XVIII wieku formacji, np. w odrzeczownikowych nomina agentis z sufiksem -nik – por. *kriwdnik; škūdnik; newernik; bojažnik; rōwennik; ūčenšnik*; z sufiksem -ciel, np. *būricel; gūbicel; kriwzicel; prōwazicel; zemścicel*, czy z przyrostkiem -ca, np. *pričinca; nowotworca; pōtwarca; wistōnpca*, ale też -arz, np. *ližbar*;

¹¹ Zob. <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=leksykon&lid=736> (dostęp: 14 października 2021).

-acz, np. *dōglōndač*, *rōwnač*. W większości są notowane przez SWil. Niektóre z nich są neologizmami bądź neosemantyzmami, zapożyczonymi z polemicznych tekstów religijnych czy też przekładów Biblii, np. z Biblii nieświeskiej – por. *karmicel*; *kriwzicel*; abstrakcyjne nomina actionis z formantami *-enie*, *-anie*: *ūspamentane*; *zaślepenē*; *činene*; *pōhanbene*; *znūščene*; abstrakcyjne na *-ość*, np. *zlōšnōśc*, ale też na *-stwo*, np. *neprijacelstwo*; *-eństwo*, np.: *newerenstwo*; *prōrōčenstwo* (współwystępuje z formą *prōrōctwo*); odrzeczownikowe nomina attributiva z sufiksami *-ski*, np. *babskix*; *-liwy*, mającym znaczenie czynnościowe aktualne, np. *frasūnliwe*; konstrukcje złożone, np. *dōbrowerōnci*.

2. Wahania w zakończeniach przysłówków *-e* : *-o*, np. *mōw šmele*; *xōcbi tōbe za wženčnō prixōzilō*; *cō jawnō činice*; *cō prizwoitō īm blōnzic*.
3. Formy czasownikowe o innym niż dziś prefiksie, z prefiksem naddanym lub z brakiem prefiksu, np. *žeme šwentō napisal pan bōg wam*; *nawracam twar mōjōn kū*; *rezlōnčili še ōd wjerī*; *ōbwalili se na nix šklepene*.
4. Wzmacnianie wyrazów przez partykuły, np. *či ne mōžecež tegō zrōzūmec*.

D. W zakresie składni:

1. Syntaktyczne użycie przypadków:

a) dopełniacz w funkcji dopełnienia:

- dopełniacz zamiast celownika, np. *nektōrix sklamali*;
- dopełniacz zamiast biernika, np. *opūščac ceremonī bożej*; *bere wšitke ōkrent gwaltōm* (z archaiczną końcówką zerową), czy dopełnienie przedmiotowe przy podstawie przymiotnikowej, np. *wjedōmī pišma*; *tī jesteš wjedōmij zaōčnōšci tajemnici*; *pan bōg wjedōm tajōncix*;
- dopełniacz zamiast wyrażenia przyimkowego, np. *mešonca zakazanego we wejowac*; *pan bog jest twardego kerana i menkī*; *ten zblōnzil prawžiwej drōgī*; *wezec skōnčena šwjetū*;

b) dopełniacz w funkcji okolicznika czasu, np. *wišed lik dnōw časū*;

c) dopełniacz w funkcji przydawki, np. *rōzżal darū nebeskegō*.

Wśród konstrukcji syntetycznych na szczególną uwagę zasługuje tzw. *genetivus comparationis* – po przymiotnikach i przysłówkach w stopniu wyższym, np. *pan bōg wjedōmšij tō cō jest ōni w sōbe tajōncimi*. Utrwalanie tego typu konstrukcji wspomaga na kresach wpływ wschodniosłowiański (por. Kurzowa 1993: 297–298);

d) celownik w funkcji dopełnienia:

- celownik zamiast dopełniacza, np. *temū cō zeslanō jemū ne trimalibi*;
- celownik zamiast wyrażenia przyimkowego, np. *z win barzō smačnix pijōncim*; *prišli jim prōrōki*; *wrōcilō še tō jim*;

e) biernik w funkcji dopełnienia:

- biernik zamiast dopełniacza, np. *pō ūcerpenū ōd kafirōw te kriwdi*;

- biernik zamiast wyrażenia przyimkowego, np. *dla lūzī werōncix jednōśc jegō*;
 - f) narzędnik w funkcji dopełnienia:
 - narzędnik zamiast biernika, np. *cō zabil bidlencem*;
 - g) narzędnik w orzeczniku przymiotnym, np. *te ktōre biliśmi īx mōdlōncimi; bilī napōminane prijentimi; stali činōncimi; bōnzce i wī cnōtlivimi*¹².
2. Syntaktyczne użycie przyimków:
 - a) wyrażenie przyimkowe w funkcji dopełnienia kazualnego, np. *ode mne būjce še; jest bōg twój pōmōcnikem na tix*;
 - b) wyrażenie przyimkowe zamiast innego wyrażenia przyimkowego, np. *benzece īm w pōmōci; pōddal wam w pōslūgi; nemajōncim wla<d>ī na žadnej reči; ūčinili pana bōga na was šwjedkēm; jam wenkšij jest za cebe*¹³; następuje przy tym często zmiana rządu przyimka, np. *na bōga nazejo i ōpeke pōkladajce; skladali na bōga swegō ōpeke i pōlecanjō*¹⁴; *ūčili mezi was prōrōki; mezi kōždegō lūdu; ne pitajce ō takix reči*;
 - c) wyrażenie przyimkowe w funkcji okolicznika, np. *pržez nož* zamiast *nožem*; *ten ktōrij z gwaltu* *ž wari wistōnpi* zamiast *gwaltem*.
 3. Konstrukcje z bezokolicznikiem, np. *bendōj bic ū wjere bōžōj; slūxaš slōw jix i weš bic za dōbrix; ale i pōžitkōm bōžim ōni newernimi bic*.
 4. Regionalna konstrukcja z przyimkiem *dla* + dopełniacz, np. *stronil še dla gržexū; slūžce dla negō*.
 5. Konstrukcja *u* + dopełniacz, np. *pitajōj ū cebe*¹⁵.
 6. Konstrukcja *u niego (jest)* połączona z mianownikiem zamiast polskiego *ma* z biernikiem, np. *bil ū negō ōgrōd*¹⁶.
 7. Podmiot grupowy ilościowy, np. *prijzece jeden z was*.
 8. Archaiczna forma przyimka *z* w wyrażeniach przyimkowych, np. *ne rznice iž šiju jix; peršij iž škōdnikōw*¹⁷.

W tefsirach widoczne jest mieszanie cech językowych polskich i białoruskich, a także silne wpływy języków orientalnych. Warstwa polskojęzyczna odzwierciedla formy używane w polszczyźnie literackiej od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku, a zarazem

¹² Pod wpływem wschodniosłowiańskim.

¹³ W dwóch ostatnich przykładach jest wyraźny wpływ białoruski.

¹⁴ Białoruski.

¹⁵ Wpływ wschodniosłowiański – kontaminacja regionalnej konstrukcji z przyimkiem *u* (wypierającej dopełnienia kazualne) z wypowiedzeniem, zawierającym przyczasownikowy dopełniacz (regionalizm wykształcony pod wpływem białoruskim).

¹⁶ Kurzowa przytacza stanowiska różnych badaczy odnośnie do pochodzenia tego prowincjonalizmu. Zdania są w tym zakresie podzielone – jest to konstrukcja rodzima bądź mająca swe źródło w języku białoruskim (por. Kurzowa 1993: 305–306).

¹⁷ Tak też w rosyjskim i cerkiewnosłowiańskim.

wykazuje wolniejsze tempo rozwojowe tendencji, które w języku ogólnopolskim już wygasły, i przechowuje liczne archaizmy. Cechy wschodniosłowiańskie obecne w tefsirze są charakterystyczne dla języków ruskich z okresu, kiedy zabytek powstawał i był kopiowany, albo są tym językom nieznane, jak np. różnego rodzaju hybrydy, ponieważ powstały na skutek zderzenia języka polskiego z ruskim (por. Kurzowa 1993: 113–114).

Tatarskie teksty dostarczają faktów językowych do historii nie tylko języków białoruskiego i polskiego, w tym polszczyzny północnokresowej, lecz także gwar wyspowych czy dialektów białoruskich¹⁸. Iryda Grek-Pabisowa i Irena Maryniakowa wyrażają pogląd, że datowanie gwar ludowych Wileńszczyzny na drugą połowę XIX wieku należy zweryfikować, gdyż powstały one znacznie wcześniej – już w XVIII wieku (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997). Według nich nowsze badania wykazują, że gwary polskie na kresach północno-wschodnich nie powstały spontanicznie w drugiej połowie XIX wieku wskutek polszczenia się chłopstwa białoruskiego i litewskiego. Kształtowały się one już wcześniej na podstawie osadnictwa i następnie polonizacji wokół ognisk polskości. Opierając się na rękopisach tatarskich, tezę tę potwierdzili Michaił Tarełka i Ałła Kożynowa (2004). W badanym przez nich rękopisie z XVIII wieku są cechy charakterystyczne dla gwar wiejskich typu wyspowego na Wileńszczyźnie, które miały powstać dopiero w drugiej połowie XIX wieku. Piśmiennictwo tatarskie weryfikuje również tezę, że od drugiej połowy XVII wieku białoruszczyzna rozwijała się już tylko w postaci ustnej.

Jeśli chodzi o charakterystykę polszczyzny północnokresowej w tatarskich tefsirach, to ważna jest też ich warstwa leksykalna. Zofia Kurzowa dzieli słownictwo północnokresowe na:

1. Regionalne, czyli wynikające z położenia dialektu północnokresowego, który łączy w sobie cechy wschodniosłowiańskie (głównie białoruskie) z polskimi.
2. Kulturowe, czyli wyrażające stosunki społeczno-kulturowo-obyczajowe, panujące historycznie w Wielkim Księstwie Litewskim (Kurzowa 1993: 329).

Analogiczne kryteria wskazują autorzy *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej*, choć ich analizy obejmują leksykę używaną w XX wieku. Do wyrazów hasłowych włączają ponadto słownictwo o specyficznych cechach gramatycznych, np.

1. Wobec języka ogólnopolskiego:
 - a) innym rodzaju gramatycznym;
 - b) odmiennej postaci bezokolicznika;
 - c) zwrotności wobec ogólnopolskich niezwrotnych i odwrotnie;
 - d) odmiennej lub obocznej rekcji;
 - e) różnicy w budowie form zależnych;
 - f) odmiennej budowie morfologicznej:
 - z odmiennymi przedrostkami;

¹⁸ Ta część artykułu powstała na podstawie publikacji Joanny Kulwickiej-Kamińskiej (2020: 97–118).

- z odmiennymi przyrostkami;
 - z infiksami w tematach.
2. Niesystemowymi osobliwymi kresowizmami, których nie ma we wszystkich wyrazach spełniających dane warunki fonetyczne, lecz są reprezentowane przez nieliczne, czasem jednostkowe przykłady.
 3. Wymowie hiperpoprawnej (SMPP 2017: 16–21).

Powyższe kryteria uwzględniono przy wyborze i charakterystyce słownictwa obecnego w tatarskim tefsirze.

Wśród haseł słownikowych dokumentujących stan polszczyzny północnokresowej można wskazać i wyodrębnić także warstwę leksyki staropolskiej, poświadczoną w SPXVI i w Re, w tym wiele nazw wykonawców czynności – zarówno znanych polszczyźnie tego okresu, jak i tych o randze użyć jednostkowych i neologizmów.

Dla historii języka polskiego istotna jest obecność w tatarskim piśmiennictwie wyrazów o randze użyć jednostkowych, np. *bezzakonny* – SPXVI (II: 82) poświadcza 11 użyć tego wyrazu, głównie z Biblii Wujka i Budnego oraz u Skargi (SkarŻyw); *chlubliwy* – SPXVI (III: 251–252) w takiej postaci notuje ten wyraz tylko dwa razy w OrzRożm i WujJudConf i sześć razy jako *chhubliwy*; *czarowniczy* – SPXVI (IV: 20–21) podaje osiem kontekstów, w których wyraz ten jest obecny; *deklarowany* – SPXVI (IV: 575) potwierdza siedem jego wystąpień w WujJud i SarnStat; *domniemać* i *domnimać* – SPXVI (V: 329) podaje siedem przykładów jego użycia w LibLeg, BudBib i BudNT; *jedynostwo* – SPXVI (IX: 419–420) poświadcza jego obecność tylko w jednym zabytku, mianowicie w Biblii nieświeskiej (Ef 4,3); *karmiciel* – SPXVI (X: 143–144) notuje ten wyraz tylko cztery razy u Skargi i w Biblii nieświeskiej; *krzywdnik* – w SPXVI (XI: 343) ma tylko jedno poświadczenie w SandMałEwan; *krzywdziciel* jest używany tylko dwa razy w BudBiB i BudNT (SPXVI XI: 344); *nakrzywić się* – SPXVI (XV: 600) notuje tylko w pięciu kontekstach; *napominacz* – SPXVI (XVI: 107) charakteryzuje w odniesieniu do 10 przykładów; *ociążyć*, *ociężać* – w SPXVI (XX: 29) występuje tylko osiem razy u Leop i GłabGad; *paśnia* w SPXVI (XXIII: 311) ma tylko jedno wystąpienie; *podśada* w SPXVI (XXVI: 68) ma sześć poświadczeń, a *szyderz* jest obecny tylko w BielKron. Ponadto można wskazać tu wyrazy obecne w kartotece SPXVI. Niska frekwencja, tj. poniżej 10 użyć, charakteryzuje np. hasła: *odzieża* (dwa razy), *zamutek*, *zarzucony*, *zbogacieć* i *zbogacić*. W SPXVI notowane są też formy nieobecne w opracowaniach leksykograficznych, obejmujących kolejne doby, np. *czużoństwo*, *czenić*, *lehki*, *przymowka* (jest też w słowniku Lindego, ale dla XVI–XVII wieku), *stawający się* (dwa razy), *ucierpienie*, *upatrować*.

Tefsir z Olity dostarcza również przykładów leksyki notowanej po raz pierwszy przez SWil. Należą tu m.in. wyrazy, które są używane w polszczyźnie północnokresowej w określonym znaczeniu, a nie są obecne w systemie leksykalnym języka polskiego lub są obecne w innym znaczeniu, np. *burzysty* ‘pełen burzy, nawalny’; *chapać* ‘capnąć, nagle porwać’; *garda* ‘pycha’; *górnica* ‘wzgórze, górka’; *każden* (w tefsirze postać *kożdan*) ‘każdy’; *nicht* ‘nikt, nic’; *obwalać się* nieuż. ‘powalać co, walaniem w czym zrobić żeby

się tem oblepiło'; *powodyr* 'przewodnik, przywódca'; *poznak* 'znak, oznaka'; *pożycie* 'tryb życia'; *ugruntować się* 'umocnić się'; *ukaz* 'rozkaz, mandat'; *upersonić* 'uczłowieczyć'; *utraktować* 'poczęstować'; *wyszka* 'wyżyna'; *winograd* 'winorośl'; *występca* 'ten, który popełnił występki, wykroczytel, przestępca'; *wzlewać* 'w górę wylewać'; *zarabiac* 'zapracować'; *zaoczny* 'nieświadomy; nieobecny'.

Ponadto wśród zebranej leksyki są takie formy, które różnią się od słownictwa polszczyzny literackiej pod względem morfologii i fleksji. Spośród nich można wskazać formacje, które w lp. r.m. i r.n. mają końcówkę *-ij, -yj* – por. *bezzakonnyj, burzystyj, chlubliwyj, żałościwyj*¹⁹; postaci liczebnika, np. *cztyry, czterdziesty, siedmidziesiqt*; czasowniki o odmiennej niż w polszczyźnie bądź obocznej rekcji, np. *domniemać* (kogo, co), *nastąpić* (kogo, czego), *pokrywać* (o kim, o czym), *przewrócić się* (do kogo, czego), *przyznawać* (kogo, czego), *zaprawować* (na kogo, co); wyrazy o innych niż w języku polskim formach zależnych, np. *klamają, oszukiwają*; innych prefiksach lub braku prefiksu, np. *klamać* 'zakłamywać', 'okłamywać'; czasowniki o innej niż w polszczyźnie zwrotności, np. *nawrócić* 'nawrócić się', *strawować się* 'karmić, żywić', czy też o innej postaci bezokolicznika, np. *ociężewać, strzęsnąć, wysławiedzać*.

Poza leksyką charakterystyczną dla kresów północno-wschodnich oraz warstwą leksyki staropolskiej tatarskie tefsiry zawierają także liczne orientalizmy – zarówno translokowane, jak i sławizowane, a także słowiańsko-orientalne hybrydy, np. *xamżejanestwo*. Ważne jest zasygnalizowanie ich obecności w warstwie leksykalno-semantycznej tatarskich zabytków, ponieważ odzwierciedlają one (historyczno)językowe relacje słowiańsko-orientalne i są doskonałym źródłem badań procesów interferencyjnych i transferencyjnych w zakresie języków słowiańskich i orientalnych²⁰.

Na leksykę tatarskich tefsirów składa się ponadto słownictwo związane tematycznie z epoką renesansu i humanizmu, wiernie odzwierciedlające obraz tej epoki. Można tu zatem wskazać leksykę charakteryzującą XVI-wieczną religijną literaturę przekładową, którą tworzyły: terminy prawnicze, w tym liczne latynizmy, np. *desperat, dirigōwac, direktōr, direkcija, deklaracija, deklarowac, igriska, kreminal, konwersacija, metrika, ōbiwatele, plenipōtent, pretendowac, rejestra, wiktoria*; potoczny, np. *ktōre trimali wjere īx musulmansčkōj na žarti na šiderstwo; za tō cō zrbilī glūpci; zlōšliwix grexōw*; wypowiedzenia woluntatywne, np. *nex ne benze w sercū twojim za trūdno z tegō kur'anu*, i wokatywne, np. *aj jak wele napōminalisimi; rekl dō harōna aj jakij ti zlij namesnikū; i rekli i salix*; modulanty treści, np. *kedi prišlō īm z nagla kerane; tilkōž wī ō tim ne wece; wšak ne melisimi; ī lūže mōje wšak dōnōšilam wam pōšelstwō; xōc īx wziwajce xōc i ne wziwajce ni w čim wam ne ōdpōwezōj; abō bōž majōj pōkōj*; czy wyrazy i wyrażenia o chrześcijańskiej, biblijnej proveniencji, np. *pan bōg; pan bōg jedinnij*;

¹⁹ Można je traktować jako formacje właściwe polszczyźnie północnokresowej, ale i formy hybrydalne.

²⁰ Zob. Kulwicka-Kamińska 2022.

newernici trōjčane; ōd tegō cō slūžōj prōžnim bōgem; jedinōstwo jegō dla lūzī; ni maš tam žadnego pričinci; ne ōtworōn se dla nix fūrti nebeske; takīm trūdno benze prejšc jakō werblōndōwi w zūrke igelnōj itd.

Tefsir z Olity dostarcza także licznych przykładów zjawisk językowych na styku języków polskiego i białoruskiego oraz języków orientalnych (arabskiego i tureckiego). Liczne są zwłaszcza hybrydy polsko-białoruskie, które zostaną omówione w kolejnym rozdziale²¹. Formy hybrydalne odzwierciedlają naturalny proces tworzenia się polszczyzny północnokresowej na substracie białoruskim. Tatarski tefsir dokumentuje zatem proces kształtowania się polszczyzny północnokresowej na tym wschodniosłowiańskim podłożu językowym.

Bibliografia

Słowniki

- СлРЯ XI–XVII вв. – Бархударов С. Г. i in. (red.), 1975–, *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Москва.
- Re – Reczek S., 1968, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SL – Linde S. B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów.
- SMPP – Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Jankowiak M. (red.), 2017, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, Warszawa.
- SPXVI – Mayenowa M. R., Peplowski F. (red.), 1966–2021, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–39, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SWil – Zdanowicz A. i in., 1861, *Słownik języka polskiego*, Wilno.

Opracowania

- Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г., 1979, *Історія української мови. Фонетика*, Київ.
- Akta izdavaemye Vilenskoju Archeografičeskoju Kommissieju*, 1865–1878, t. 1–9, Wilno.
- Citko L., 2022, *Uwagi do tekstów dotyczących białoruskich cech językowych ujawnionych w tefsirze z Olity*, Białystok (recenzja z 26 sierpnia 2022).
- Cychun G., 2016, *Сляды беларускамовунага субстрату ў тэфсірах, створаных на тэрыторыі былога ВКЛ*, w: M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, A. Szulc (red.), *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. 1: *Księgi wyznawców islamu. Kitabistyka*, Toruń, s. 161–168.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1997, *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś (cechy fonetyczne opracowała I. Grek-Pabisowa, cechy gramatyczne opracowała*

²¹ Zob. Kożynowa, Kulwicka-Kamińska, Łapicz 2022.

- I. Maryniakowa), w: I. Grek-Pabisowa (red.), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, Warszawa, s. 27–109.
- <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?11=leksykon&lid=736> (dostęp: 14 października 2021)
- Kożynowa A., Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C., 2022, *Cechy białoruskie w tefsirze z Olity*, w: J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz (red.), *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej*, Toruń, s. 383–391.
- Kożynowa A., Tarełka M., 2004, *Teksty polskie muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z końca XVIII–początku XIX wieku jako źródło do badań nad polszczyzną północnokresową*, w: J. Rieger (red.), *Dawna i współczesna polszczyzna na kresach*, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. 9, Warszawa, s. 279–296.
- Kulwicka-Kamińska J., 2017, *Piśmiennictwo religijne Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego jako oryginalne źródło do badań polszczyzny północnokresowej*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Seria Językoznawcza, t. 24, nr 2, s. 85–110.
- Kulwicka-Kamińska J., 2020, *Leksyka tatarskich tekstów przekładowych*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 20, s. 97–118.
- Kulwicka-Kamińska J., 2022, *Językowe relacje słowiańsko-orientalne w tefsirze z Olity*, w: J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz (red.), *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej*, Toruń, s. 443–448.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C., 2022, *Tefsir z Olity. Paleografia. Grafia. Język*, w: J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz (red.), *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej*, Toruń, s. 347–358.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Łapicz C., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń.
- Pihan-Kijasowa A., 1994, *Zakresy występowania a-á w drukach północnokresowych XVII wieku*, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. 7, s. 179–187.
- Pihan-Kijasowa A., 2011, *Nazwiska mieszczan wileńskich (XVI–XVIII wiek). Zarys problematyki*, „Studia Onomastyczne i Dialektologiczne”, Poznań, s. 83–94.
- Shevelov G., 1979, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg; 2002, przekład na ukraiński *Історична фонологія української мови*.
- Smułkowa E., 1988, *Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodniej Polski*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych”, seria 7, s. 395–405.
- Smułkowa E., 2000, *Kształt współistnienia na polsko-białorusko-litewskim pograniczu językowym*, „Prace Filologiczne”, nr 45, s. 573–580.
- Suter P., 2004, *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Cologne–Weimar–Vienna.
- Turska H., 1982, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, w: J. Rieger, W. Werenicz (red.), „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

NORTH-EASTERN BORDERLAND VARIETY OF POLISH IN *THE ALYTUS TEFSIR*

Abstract: Varied in terms of time and space and based, to a considerable extent, on the phonetic rule, the literature of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania documents the process of shaping the north-eastern borderland variety of Polish on the Belarusian substrate. An analysis of the language of the Tatar tefsir demonstrated both the features described in expert literature, and new facts from the history of the Polish and Belarusian languages (specifically at the level of lexis, semantics, and grammar), concerning the evolution of Belarusian, Polish, and the north-eastern borderland variety of Polish. Moreover, the analysis identified new lexical (also etymological), semantic, derivational, formal (e.g. Polish-Belarusian hybrids), phraseological, and syntactical facts essential in the history of the Polish and Belarusian languages, as well as to research into Polish-Belarusian relations.

Keywords: historical dialectology, history of the Polish and Belarusian languages, north-eastern borderland variety of Polish